

Проф. д-р Татяна Хубенова-Делисивкова*

КЛЪСТЪРИТЕ В РЕГИОНАЛНОТО УСТОЙЧИВО РАЗВИТИЕ: ПОДХОДИ И ПОЛИТИКИ ЗА ПРИЛАГАНЕТО ИМ

Анализирано е влиянието на клъстерите върху устойчивото регионално развитие за оценка на алтернативни подходи и политики за повишаване на конкурентоспособността на регионите и подобряване на социално-икономическите условия в България, стандарта на живот и социалното обличаване. Обсъдена е рамка на обществената политика в подкрепа на регионална специализация и клъстери. Прилаганата методика се основава на SWOT анализ на клъстер, „диаманта“ на М.Портър за оценка на конкурентните предимства и теоретичната рамка за обществен избор за поставяне на задачи за развитие на клъстерите.

Провежданата реформа на регионалната политика на ЕС е оценена въз основа на емпиричен анализ на последиците за България и новите страни-членки след присъединяването им по отношение на финансовата отчетност на публичния сектор, изграждане на институциите и социално-икономическата стабилност на регионите.

Поставените основни научни въпроси са обсъдени, като е анализирано развитието на регионални клъстери и свързаните с тях икономически и финансови аспекти на ниво правителство и местна власт. Изтъкнато е, че еволюцията в регионалната политика и напредъкът в интегрирането на научно-техническа и индустриална/фирмена политика могат да допринесат за постигане на целта за подкрепа на клъстери на регионално и общинско равнище.

JEL: F21; G18; O43

Идеята за изграждане на клъстери от предприятия с цел подобряване на регионалната икономическа конкурентоспособност се разбира и прилага в България като начин за повишаване както на възможностите за реализиране на политики за регионално развитие, така и на конкурентоспособността на микроравнище. Основните концепции, залегнали в основата на клъстерния подход, са въведени у нас и на национално, и на регионално ниво при формулиране на политиката още в края на първото десетилетие на прехода към пазарна икономика. В исторически план при провеждането на политиката на индустриално развитие с внедряване на научно-техническия прогрес социалистическата държава в България до 1989 г. има положителен опит в прилагането на концепцията за клъстерите при развитието на производителните сили на основата на държавната собственост и формирането на експортен потенциал на страната. При този обаче опит липсват гъвкавостта и иновативността на участието на предприятията, доколкото доминиращата теза при организацията на производствените системи е била формата на централизирано стопанско управление, а не инициативата и свободата на интегрирането

* Институт ИИ при БАН, секция „“, stefanovatatiana@gmail.com

на предприятията „отдолу нагоре“. Разбирането, проявявано от обществото към клъстерите в началото на прехода, се насочва към прилагането на неолибералната доктрина за започване на малък частен бизнес. В някои случаи политическата намеса в подкрепа на зараждащия се частен сектор и за създаване на малки и средни предприятия (МСП) се насърчава изрично като клъстерна политика. Подобно на другите страни в преход, и в България се изграждат центровете за подкрепа на бизнеса (ЦПБ), които се използват като един от основните механизми за интервенции в политиката по отношение на МСП, прилагани в тези икономики след 1989 г. Мрежите от подобни центрове, които са предвидени като една от главните движещи сили за развитие на МСП, са изградени, но не се оказват напълно подходящи. Възникналите проблеми в тяхната организация и структура превръщат ролята им в твърде второстепенна и непопулярна, за да бъдат финансирани от обществени фондове. Зависимостта на тези центрове от финансиране от чужбина (най-често по проекти за определен срок) неизбежно е свързана и с успеха им. Тъй като ЦПБ не съдействат много за приноса на клъстерите за регионалното развитие, дейността им се ограничава, не на последно място и поради окончателното прекратяване на основното им финансиране от агенции за международно развитие (Bateman, 2000, p. 275-298).

Независимо че някои ЦПБ все още продължават да функционират, подходът към концепцията за клъстерите се възприема като принос за регионалното развитие, но претърпява значителни промени през последното десетилетие. Преобладаваща при тълкуването на клъстера става концепцията, че изграждането на мрежи от предприятия на регионално ниво може да се осъществи въз основа на хоризонтална или вертикална интеграция за подобряване на ефективността на фирмите, включени в тях. Въвеждането на клъстерите като инструмент за индустриална политика започва със Стратегията за възстановяване на индустрията на Българската стопанска камера от 2002 г. Основните задачи на клъстера, заложи в много други програми и мерки на правителството, са свързани с неговото прилагане и подкрепата му като инструмент за реструктуриране на промишлените предприятия и по-ефикасни пазарноориентирани реформи. Тези програми имат за цел засилване на регионалната специализация чрез подпомагане на предприятия по географско положение и подобряване на взаимодействията между обществените и частния сектор.

Тълкуването на клъстерите съгласно дефиницията на М. Портър служи за идентифициране на географската концентрация на съществуващите в страната или в даден регион взаимосвързани компании, специализирани доставчици, доставчици на услуги и свързаните с тях институции (Porter, 1990). Голямото внимание към този въпрос на интелектуалци и политици в края на 90-те години на миналия век се дължи най-вече на подновения интерес към приноса на П. Кругман за агломерационните икономики (Krugman, 1991) и предимствата от локализиране на междуфирменото движение на работна сила (пак там) в резултат от прехода към пазарна икономика.

Нашият анализ на мястото на МСП в България показва, че засега те не са движеща сила за създаване на мрежи от предприятия и възлагане на ролята им на подизпълнители, които са от огромно значение за повишаване на производителността и конкурентоспособността. Тези предприятия биха могли да станат устойчиви, но отрицателното въздействие на намаленото търсене на пазара и силната им зависимост от кредити, предизвикани от глобалната криза, влошават тяхното икономическо положение. Степента на несъстоятелност сред МСП в условията на сегашната криза е най-висока, тъй като те по-често от другите фирми изпадат в неплатежоспособност към кредиторите. Във връзка с това може да се каже, че ако създаването на клъстър беше на по-напреднал етап, развитието на МСП щеше да получи по-добър шанс и подкрепа от и в техните рамки.

МСП в България започват да се включват в клъстър и мрежи от клъстър едва преди десетина години. Напоследък чрез коопериране на предприятия са изградени съвременни клъстърни групировки в някои от най-динамичните сектори на българската икономика – рудодобив и металургия, дървообработване, информационни технологии, възобновяеми енергийни източници, туризъм, облекло и текстил, вино, тютюн. Перспективите на клъстърите зависят от политиката за насърчаване на развитието на основни фактори, които не са наследени, а трябва да бъдат създадени: съвременен мениджмънт, обучена работна сила, капитал, инфраструктура, научноизследователска дейност и иновации.

Съгласно дефиницията на М. Портър за концепцията на “диаманта на конкурентоспособността” „обвързаността на фирмите се основава на общи интереси за увеличаване на добавената стойност чрез синергия (сливане) на целите и дейностите на определени клъстър, които са в интерес на географската концентрация на взаимосвързани фирми и институции в определена област. Клъстърите обхващат взаимосвързани предприятия и други лица от значение за конкуренцията. Те включват например доставки на специални суровини като части, машини и услуги и доставчици на специализирана инфраструктура. Често клъстърите се простират вертикално - до канали и клиенти, и хоризонтално - до производители на принадлежности и до фирми в предприятията, свързани по квалификация, технологии или общи суровини. В крайна сметка много клъстър включват държавни и други институции - университети, агенции по стандартизация, мозъчни тръстове, професионални училища, и търговски сдружения, осигуряващи специализирано обучение, квалификация, информация, научноизследователска дейност и техническа помощ” (Porter, 1998).

Същевременно идеята за структурна зависимост, обвързана с възлагане на подизпълнители, не е лесна за реализиране в страна в преход, където смяната на собствеността и реформата в системата на управление все още продължават. Например в развитието на бизнес-мрежи и клъстър около големите производствени предприятия – по-специално в София, Девня, Севлиево, Разлог, Пирдоп и Панагюрище, се отразяват някои онаследени

черти от миналото - основната производствена специализация предопределя типовете отношения с поддоставчиците или начина на аутсорсинг, прилаган в клъстърта, но заедно с това взаимовръзките с новите партньори са доминирани от големите предприятия и те продължават да търсят възможности за операциона ефективност. Въпреки премахването на старата централизирана система новият начин на управление при клъстърите очевидно не се е наложил изцяло. Основната рамка, в която се реализира преходът към пазарна икономика не само в България, но и в други страни, не отразява напълно съвременните концепции за динамична институционална промяна с цел въздействие върху икономическото развитие. Преходът досега може да се разглежда като междинен резултат по пътя на постигането на целите, свързани с институционални, регулативни и организационни промени, които трябва да повлияят положително върху икономическото развитие (Besley, Dewatripont, Guriev, 2010). Ето защо за по-добро разбиране на възможностите за промяна на ролята на МСП при създаването на клъстърни обръщаме специално внимание върху противоречията на макро- и микроравнище между старите и новите модели на ръста на производителността, както те се възприемат в България.

Насърчаването на по-добро разбиране на новите модели на конкурентоспособност и разработване на стратегии и политически мерки има не само актуално значение, но е и неизбежна необходимост при съвременната структурна криза в българската икономика. След като огромен брой фирми разработят собствена конкурентна стратегия, в икономиката ще има по-висока производителност и конкурентоспособност. Заедно с това обаче новите модели на повишаване на производителността и конкурентоспособността се нуждаят от „тласък“ чрез синергията на съответни политики и тяхното по-ефективно прилагане. Въз основа на международно признатата теоретична концепция за общата производителност в дадена икономика на базата на клъстърно развитие (Pitelis, Sudgen, Wilson, 1998) смятаме, че българският казус би могъл да бъде пример за стартиране на производствени групи или клъстърни при наличие на редица икономически фактори, които не са достатъчна предпоставка за нарастване на производителността и конкурентоспособността. Издигането на равнището на икономическите фактори е свързано с предизвикателства на макрониво, а клъстърите отразяват на микрониво произтичащите от това трудности. Деиндустриализацията в резултат от преобразуванията на социалистическата икономика през 90-те години на XX век е довела до разрушаване на бившите промишлени структури, преди да се обърне внимание отново на мястото на индустрията и регионалната конкурентоспособност. Сега политиките, насочени към създаването на клъстърни, са начин да се стимулира прилагането на нов инструмент за растеж и конкурентоспособност едновременно с преодоляването на загубите на предимствата на старите стопански структури.

Повишеният интерес към моделите на иновативни и конкурентни икономики чрез насърчаване на свободното предприемачество и създаване на синергични връзки между предприятия в секторите на промишлеността и услугите (Pitelis, 1998), както и изграждането на вериги от производствени предприятия в традиционни преработващи и относително нискотехнологични сектори (Saxenian, 1994) допринасят в немалка степен за изхода от кризата на прехода в България и за постигане на устойчив икономически растеж от края на 90-те години досега.

От специално значение би могло да бъде по-дълбокото осъзнаване на концепцията, че най-важните фактори на конкурентно предимство в повечето индустрии (особено най-важните за ръста на производителността в развитите икономически страни) не се наследяват, а се създават в самата страна чрез процеси, различаващи се съществено в отделните държави и индустрии. Като променят наличните технологии, вътрешната организация и йерархията в ръководството, действащите фирми биха могли да изпълнят изискванията на промените в търсенето. Отговорът на фирмено равнище изисква приспособяването им към гъвкава специализация. За да се постигне такава промяна, в развитието на клъстърите в България е необходимо да се поощрява вертикалната координация на производствените вериги вместо хоризонталните мерки в клъстърите. Това е стратегия на постоянно обновяване - приспособяване към непрекъснатите промени, а не опит за контрол от страна на една фирма върху други участници в клъстъра. Тази стратегия се основава на гъвкаво многофункционално оборудване и квалифициран персонал и се осъществява чрез политиката на индустриална общност, ограничаваща формите на конкуренция до такива, които насърчават изобретенията и иновациите. Само при подобен подход подобаващо място в клъстърите ще заемат и научноизследователските институти, висшите училища и университети, както и иновативните предприемачи, което засега не е достатъчно силно застъпена практика. По тези причини клъстърите трябва да са в състояние да разпространяват гъвкава специализация в обхвата на доброволни сдружения на фирми – дори до степен това да прилича много на възобновяване на манифактурни форми на производство, които са били изоставени след започване на масовото производство.

Във връзка с това в България има остра необходимост от признаване на ролята на производителността в рамките на нова парадигма за създаване на конкурентни предимства. Признанието изисква още по-голям напредък в анализа на определящите фактори (детерминантите) на производителността и повишаване на приноса им към растежа. Клъстърите трябва да допринасят и за нарастване на социалната отговорност на фирмите, защото тяхното фирмено ръководство ще оцени високо ценностите на общността (Pitelis, 1998). Особено внимание може да се обърне на огромното значение на бързината на създаване на факторите на производителността, обновяването им, и специализирането им към отделни производства (Saxenian, 1994).

От 2004 г. в България стратегиите за икономическо развитие на основата на клъстър се реализират успешно. На съвременния етап SWOT анализът на клъстър може да спомогне за усъвършенстване и разработване на нови политики за нашата страна в рамките на Европейския съюз, като се има предвид, че натрупаният опит позволява да се актуализират стратегическите и оперативните цели на клъстърите при съвременната стопанска конюнктура в света и у нас.

По описанието на Pitelis и Sudgen (Pitelis, Sudgen and Wilson, 2006) развитието и обновяването на клъстър е важна задача на правителства, фирми и други институции. Нова съществена насока в икономическата политика са инициативите за развитие на клъстър, базирани на предишни опити за макроикономическа стабилизация, приватизация, отваряне на пазара и намаляване на разходите по дейността. Опитът, натрупан досега, показва нуждата от бъдещи промени, които ще спомогнат за подобряване ролята на клъстърите в продуктите иновации и конкурентоспособност.

Открит е въпросът по какъв начин актуализацията на Националната програма за клъстър на правителствено ниво и с подкрепата на ЕС трябва да отговори на предизвикателствата пред българската икономика на съвременния етап. Тези предизвикателства са в три основни области за въвеждане на промени в полза на икономическия растеж: 1) стимулиране на по-голяма ефективност на производството; 2) съчетаване на интересите на производствените компании с тези на обществото чрез увеличаване на заетостта и доходите; 3) институционализация на най-добрите практики за насърчаване на конкурентни производства с регулаторни промени в подкрепа на клъстърите и чрез напредък в развитието на образованието, научните изследвания и иновациите, изграждане на човешки капитал.

На етапа на финализиране на Споразумението за партньорство на България с ЕС за програмния период 2014-2020 г. страната ни отчита необходимостта да се постигне като стратегически приоритет развитието на иновациите и инвестициите за интелигентен растеж, но предстои да се конкретизират стратегическите виждания и подходи. От жизненоважно значение са три основни аспекта: повишаване на конкурентоспособността на иновативните малки и средни предприятия в ключови сектори на икономиката; развитие на научните изследвания и иновациите като „колелото“ на производителността на труда; достъп до прилагането на ИКТ. Ключовите послания за този период относно изграждането на клъстър са подобряване на усвояването на европейските фондове в полза на интелигентния растеж, като се концентрират както средствата от националното съфинансиране, така и средствата от ЕС за иновации и за реформи в регионалното измерение на политиката за развитие.

Аргументът ни по отношение на действащите клъстърни политики е, че връзките между операционализиране на концепциите, местният контекст на клъстърите в политическата практика и съответните политически резултати

трябва да се анализират обстойно като *нови области на държавно управление и държавна финансова помощ* за социалната, образователната, иновационната и регионална политика за подобряване на конкурентоспособността (Bailey, De Propriis, Sugden, Wilson, 2006). Опитът на развитите страни свидетелства, че успехът на клъстърите се корени в способността да се постигне синергия на политиките за подкрепа на иновации, предприемачество, регионално развитие и стопанска ефективност (OECD, 2011).

Въвеждането на стратегически клъстърни политики за европейските иновации и за подкрепа на глобалната конкурентоспособност на ЕС става все по-важно на сегашния етап на разработване и изпълнение на стратегиите на ЕС за растеж и конкурентоспособност за периода 2014-2020. По данни на създадената през 2007 г. Европейска клъстърна обсерватория на картата на регионите на Съюза може да се проследи по страни твърде неравномерно и неравностойно състояние на клъстърите като инструменти за стопанския растеж, което свидетелства, че е налице потенциал за тяхното развитие. Отразяваната от Обсерваторията информация за клъстърни инициативи и клъстърна политика в рамките на 32 европейски държави дава възможност за конкретни изводи относно типовете клъстърни политики и подходите към тях.

За да бъде движеща сила на икономическото развитие в България в хода на интеграцията в Европейския съюз, клъстърната политика се нуждае от поетапни съвместни промени - в мисленето, политиката, инициативите на много различни нива. Според обновения списък на договорите, сключени до юни 2013 г. за финансова подкрепа от ЕС по процедурата BG161PO003-2.4.01 за безвъзмездна помощ „Подкрепа за развитието на клъстърите в България”, управляващият орган на ОП „Развитие на конкурентоспособността на българската икономика 2007-2013” е одобрил 36 проекта за безвъзмездна помощ на клъстърни. Областите, в които работят клъстърни, включват традиционни сектори и производства (вино, облекло и текстил, туризъм, хранително-вкусовата промишленост), както и ИКТ, възобновяеми енергийни източници, енергийна ефективност и др.

Главните характеристики на представените клъстърни политики са следните: те са в начален етап, в който се подкрепят от безвъзмездни средства на ЕС; сравнително малък брой клъстърни политики включват собствени изследвания и структури за иновации. Въпреки това има някои иновативни малки и средни предприятия, които са част от клъстърни, базирани на иновации или са предназначени за създаване на ефективни клъстърни чрез изследвания и внедряване на иновации.

Провежданата реформа в регионалната политика на ЕС с дизайна на новите политики за сближаване в ЕС (2014-2020) трябва да насърчава бъдещото клъстърно развитие на национално, регионално и международно ниво чрез залагане на цели за финансиране от европейски фондове на различни форми за подобряване на конкурентоспособността на предприятията в Съюза. Следвайки принципа на субсидиарността, усвояването в бъдеще на Европей-

ския фонд за регионално развитие поражда необходимостта националните правителства да увеличат съфинансирането и да подобрят качеството на помощта със средства и съвети на фирми, ангажирани с клъстър за регионално развитие. Това е доказателство за нуждата от подобряване на държавното управление в областта на помощта за и функционирането на клъстър, изграждане на институции и постигане на социално-икономическа устойчивост на регионите. Тъй като клъстърите са организирани като публично-частни партньорства, като фирми, държавни агенции и академични институции, ролята им в иновативното регионално развитие може да бъде разгледана по-добре като дългосрочна цел за подобряване на благосъстоянието на обществото и глобалната конкурентоспособност (Cowling and Sugden, 1999). Като се има предвид, че лобирането за определени цели сред политици може да е една от областите на интереси в клъстър, клъстърните инициативи обикновено са част от по-голям кръг дейности като развитие на верига за доставки, проучване на пазара, обслужване на бизнес-инкубатори, привличане на чуждестранни инвестиции, цялостен технически прогрес и проникване на пазара.

Ролята на клъстърите е призната от институциите на ЕС чрез редица мерки на Европейската група за клъстърна политика. В рамките на Европейския клъстър алианс е предприето проучване на възможностите за най-добри начини за съдействие на клъстърите, както и за разширяване на политическия диалог. В контекста на ЕС като глобален партньор обаче възникват предизвикателства, свързани с по-ефективното насърчаване на транснационалното коопериране между клъстърните организации и подобряването на интеграцията на иновативните МСП в клъстър (ЕС, 2008).

От средата на 90-те години досега проектите, финансирани от ЕС за развитие на клъстър сред българските компании, са дали началото на изграждането на нови индустриални и конкурентноспособни производствени и фирмени структури. Това е осъществено и чрез постигане на съответствие с политиките на Съюза. От 2007 г., когато България става член на ЕС, усвояването на специална помощ от Структурните и Кохезионния фондове на ЕС допринася за постигане на основните приоритети на националните програми. Европеизацията на регионалните политики дава възможност за по-нататъшното подобряване на процеса на управление. ОП „Регионално развитие” подпомага изпълнението на кохерентна стратегия за регионално развитие за периода 2007-2013 г. с подкрепата на дългосрочни ангажименти за инвестиции за развитие на инфраструктурата на градски центрове, териториални връзки, устойчиво развитие на туризма и подкрепа за регионални и местни партньорства.

Повечето от усвоените средства по фондовете на ЕС с цел подкрепа на клъстър са предназначени за традиционни производства, отрасли и сектори на националната икономика. Във връзка с възможностите за усвояване на фондове на ЕС в контекста на измененията в новата кохезионна политика на

Съюза за периода 2014-2020 г. все по-голямо значение придобива разбирането на необходимостта от стратегии за регионално развитие в близко бъдеще.

Класификация на клъстърите

Това изследване дава възможност да представим карта на местните производствени системи в България въз основа на приложените два методически подхода: 1) охарактеризиране на клъстърите като местни производствени системи; 2) тяхната класификация на базата на SWOT анализ. Макар че концепцията за местна производствена система има по-широк обхват на представяне на местната мрежа от предприятия в сравнение с клъстър, тя е приемлива в изследването, защото може да покаже влиянието и съществуването на онаследени от миналото местни производствени системи, включващи големи предприятия. Клъстърите, които се развиват на основата на предходните местни производствени системи, са пример на предприятия, чието реструктуриране не е съвпаднало с приватизацията, а е отнело повече време.

Нашият анализ представя основните характеристики на местните производствени системи в България, доколкото съществуването им може да се докаже по показателя „концентрация на предприятия в даден сектор или отрасъл по региони“, както и спрямо други тенденции в регионалното развитие.

Типична характеристика на местните производствени системи в България е, че са развити в региони със силна концентрация на някои от основните сектори (или подсектори) на икономически дейности. Ясно е посочено, че зависимостта между някои сектори, подсектори и свързаните с тях дейности е от голямо значение за степента на хоризонтална и вертикална обвързаност в самите сектори и извън тях – между фирми и икономически и социално-икономически субекти.

В България терминът „клъстърно развитие“ е възприет сравнително отскоро - въведен е след 1995 г. по време на семинари и работа по проекти на Световната банка по проблемите на конкурентоспособността и конкуренцията. Независимо от това поради липса на индустриална политика, насочена към клъстър, той остава по-добре разбран в теоретичен, отколкото в практически план относно конкурентния потенциал на устойчивото регионално развитие. В точно определеното си значение терминът „клъстър“ не е навлязъл в по-обобщените подходи за икономическо развитие или регионална политика, а е общопризнат в оперативните механизми и подходи на политиката за конкурентоспособност.

Традиционно в приетите у нас подходи се предпочита разглеждането на регионалния потенциал за развитие като силно зависим от съотношението между града и селото и от секторния състав на икономическите дейности. Местното развитие обаче до голяма степен се основава на местните

производствени системи и тяхната специализация в обвързаността им вътре и извън сектора и икономическите дейности. Освен разгледаните статистически оценки нашето определение за клъстър отчита следните аспекти:

- оценка на качествените характеристики на дадена производствена система, разработени на базата на относителния дял в дадена секторна или отраслова структура на национално или регионално равнище;
- оценка на динамичните тенденции на развитие на дадени сектори или подсектори и отрасли на икономиката на страната;
- оценка на устойчивостта на взаимодействието в сектора между икономическите субекти, установени в даден регион;
- оценка на клъстър чрез идентифициране на специфични черти на регионален потенциал и до каква степен е придобил значение за икономиката на определен регион. Човешките ресурси и тяхното развитие, инфраструктурата и регионалното институционно устройство може да са огромно предимство за даден клъстър.

Анализът показва, че редица местни производствени системи и/или клъстър са възникнали в резултат от дългосрочно развитие през последните десетилетия от началото на 60-те години на миналия век. Основните заключения, които можем да направим, са следните:

Първо, за периода на близо две десетилетия от началото на прехода към пазарна икономика в България структурата на местните производствени системи е претърпяла значителни промени. Наблюдава се ясен спад или дори ликвидирани на редица производствени системи на секторно, подсекторно и отраслово равнище. Такъв е случаят с намаляването на местното производство в хранително-преработвателните сектори, базирани на преработването на местна селскостопанска продукция, машиностроенето, електрониката, корабостроенето, тежката промишленост и химическата индустрия.

Намаляването и унищожаването на бившите технологични връзки и регионални икономически структури поради ликвидация на губещите държавни предприятия и приватизацията им след 1996 г. в България водят до спад в бившите местни системи. Под конкурентния натиск на либерализацията на вноса и поради бавния ход на приватизацията създаването на нови технологични връзки и обвързаността на фирмите вътре и извън сектора са спорни, но независимо от това отново придобиват значение. Типична е ситуацията с местните производствени системи, зависими от взаимоотношенията на фирмите в земеделието и хранително-преработвателните предприятия (например в Добрич N-E, NUTS2), транспорта и туризма (Бургас и Варна N-E, NUTS2), рудодобива, металургията и машиностроенето (София, Перник W-C, NUTS2, Златица-Пирдоп, Пловдив С-Е, NUTS2).

Второ, съществува ясна зависимост между регионалните икономически показатели на местните производствени системи и преструктурирането на големите предприятия - бивши или все още съществуващи големи държавни

предприятия. В някои случаи приватизацията на предприятията не е била успешна, а в други все още дава резултати при подходящо фирмено управление. През периода 1997-1999 г. процесът е ускорен чрез работническо-мениджърската приватизация. Резултатът от нея обаче остава спорен, а за някои предприятия съмнителен поради липсата на финансова консолидация на тези предприятия и неподходящото фирмено управление. В значителна степен този тип предприятия са част от разрушените производствени системи.

Същевременно все още има големи държавни предприятия, които не са приватизирани, въпреки че през последното десетилетие са били в процес на реструктуриране, което е довело до спад в производствените им системи (заводите от военнопromишления комплекс, електроцентрали от Националния енергиен холдинг и др.). Българското корабостроене (Варна, N-E, NUTS2) което представлява местна производствена система (клъстър), разработена в миналото като моноцентров клъстър с взаимосвързани предприятия и научно-изследователски институти, е ясен пример за забавено реструктуриране на държавни предприятия, поради което и след приватизацията то се нуждае от реструктуриране и завоюване отново на експортни пазарни дялове.

Трето, съществуването на големи фирми в местните производствени системи в България неминуемо води до успех на клъстъра. Такъв е случаят в много области и общини с висока концентрация на икономически обвързани дейности, както са класифицирани в нашата оценка по показателите „концентрация” и „комплексност”. По принцип висока концентрация на големи, малки и средни предприятия се наблюдава в областите София, Пловдив, Варна, Бургас, Стара Загора и Благоевград. В тях местните производствени системи не са в упадък, а в процес на реструктуриране, а на места отбелязват растеж и създават иновации. Незначителен е броят на големи, средни и малки предприятия в областите Кърджали, Враца, Видин, Перник, Търговище, Разград, Силистра и Монтана. Там показателите „концентрация” и „комплексност” са под средното равнище за страната и местните производствени системи не показват специфичен профил за развитие поради забавено реструктуриране. Един нов многообещаващ клъстър с опит в усвояване на европейските фондове за реструктуриране е този на приватизираните промишлени предприятия в медодобивната и преработвателната промишленост.

Въз основа на икономическите характеристики на областите и общините можем да направим заключение, че в областите с по-висок потенциал на големите предприятия и по-голяма гъстота на населението има тенденция към ръст на броя и ефективността на малките и средните предприятия. Ето защо местната производствена система започва да придобива все по-динамичен и пазарноориентиран профил и дава възможност за коопериране и конкуренция между местните икономически субекти. Липсата на движеща сила на местните производствени системи е проблем за области и общини в

застой, където няма инициативи за създаване на малки и средни фирми чрез дейности на големите предприятия.

През последното десетилетие на прехода към пазарна икономика съществуващата политика за малкия и средния бизнес, насочена към предоставяне на възможности на предприемачите да получат средства за откриване на малки частни фирми, не дава съответните резултати (МИЕТ, 2011). Затова е много важно да се преосмисли стратегията за развитие на малкия и средния бизнес чрез промяна на бизнес-средата и потенциала на човешките ресурси, като се обърне специално внимание на развитието на местните производствени системи.

В България големите предприятия преобладават като абсолютен брой само в някои отрасли: телекомуникации, тютюнева промишленост, рудодобив, въгледобив, металургия. Съществуването на такива предприятия в местните производствени системи не противоречи на конкуренцията и икономическата свобода. Същевременно тяхното състояние е най-важният фактор за степента на развитие и потенциала за ръст на дадена производствена система. Ето защо основният въпрос за местните производствени системи в периода на преход е преобразуването на държавните предприятия. Техните финансови резултати и рентабилност, са причина за значителна дестабилизация и спад на бившите производствени системи и международните показатели за конкурентоспособност.

Четвърто, реструктурирането и приватизацията на държавните предприятия са два отделни процеса със силно въздействие върху дейността на местните производствени системи. Те оказват влияние върху малките и средните фирми като интегрирани части на тези системи. В резултат от прехода в повечето отрасли преобладават малките и средните фирми. Навярно това е обяснението на факта, че създаването на нови успешни случаи за клъстър е в самото си начало. Предстоящото изграждане на клъстър зависи от бъдещия процес на концентрация в определени подсектори и отрасли, както и от кооперирането на фирми в рамките на самите клъстър. В някои отрасли - например рибарството, преработката на отпадъци, техническата поддръжка на електроуреди, електрификацията, газификацията и топлофикацията, системата за доброволно социално осигуряване, търговията на дребно и др., икономическите субекти са предимно малки фирми, които показват висока степен на концентрация в региони с добри резултати на местните производствени системи. По този начин последните или са били резултат от известна концентрация на икономически дейности, или са породили търсене на обвързаност вътре или извън сектора между фирми на местно ниво.

Пето, по време на преход съществува тенденция към понижаване на степента на диверсификация на икономическата структура на местните производствени системи. Това намаление е по-силно в области, където големите предприятия са изпаднали в структурна криза или по време на тоталитаризма е нямало добре изградени местни производствени системи, като процесът е по-ясно изразен на общинско, отколкото на областно ниво. С типична моно-

специализирана икономическа структура се характеризират изоставашите региони и слаборазвитите селски области и райони, където бившите клъстери (които в някои случаи не са съществували в миналото) са губещи. Трябва да се отбележи, че същевременно има други региони, в които същата комбинация от икономически дейности (по отрасли и подотрасли) показва не само оцеляване по време на преобразуване, но и потенциал за растеж в една бързо променяща се конкурентна бизнес-среда.

След началото на преходния период местните производствени системи в тютюнопроизводството, нефтопреработвателната промишленост, цветната металургия и др. претърпяват дълбоки промени поради декапитализацията на държавните предприятия и бавния ход на приватизацията до средата на 90-те години на миналия век. Приватизираните предприятия са в самото начало на реструктуриране на дейността си, поради което оценката на обвързаността им с местни фирми като партньори или конкуренти започва да зависи все повече от несигурността на очакваните промени. Поради нестабилната бизнес-среда вследствие на глобалната криза често настъпват напрежения при смяната на политиката на правителствата и отношението на приватизираното предприятие към вътрешната и външната обвързаност. Такъв е случаят с приватизацията на химическите заводи „Соди-Девня“ и „Химко“-Враца, нефтопреработвателния завод „Нефтохим“ и др. Новите им собственици променят рязко подхода към взаимните и междуфирмените връзки, залагайки на по-високи пазарноориентирани критерии и на внимание, насочено навън вместо навътре към местните фирми.

Местни производствени системи на новосъздадени или приватизирани компании обхващат на регионално ниво дейности от два основни сектора (и подсектора) или дори от всички три основни сектора. Те са иновативни и по-добре приспособими към промените в икономическата среда и конкурентните предизвикателства. Тези системи създават взаимна социално-икономическа зависимост от местните власти и институции, за да получат по-добри възможности за финансиране по някои програми за регионално развитие. Тук можем да открием области и общини, в които концентрацията на икономически дейности по сектор, отрасъл или дори подотрасъл е по-висока от средната за цялата страна. В такива местни производствени системи съществува по-висока от средната за страната взаимна зависимост и конкуренция между действащите в дадена област фирми.

След началото на прехода в рамките на този вид производствени системи настъпват коренни промени. Някои приватизирани неотдавна предприятия, които са били „сърцето“ на местните производствени системи, губят своите конкурентни предимства през последното десетилетие поради липса на пазари или технологична изостаналост. Така лошото управление на приватизираната нефтена рафинерия „Плама“ и химико-преработвателната промишленост в Плевен, на завод „Гара Искър“ за преработка на цветни метали и на металургичния комбинат „Кремиковци“ в София са причинили огромни загуби на конкурентоспосо-

бността на местната производствена система и в регионите, където тяхното производство е създавало важни връзки между фирми и е давало възможности за заетост, доходи и по-висока от средната за страната покупателна способност на населението.

Класификацията на клъстерите ни позволява да съставим цялостната картина на мястото и постиженията на фирмите и индустриите, като обърнем специално внимание на връзките или външните фактори между индустриите, които пораждат клъстери. Анализът на причините за промените в производствените системи и тяхната конкурентоспособност, както и в техните модели на еволюция в течение на времето изискват провеждане на SWOT анализ на клъстерите. Необходимостта от разработване на регионални стратегии в съответствие с политиките на ЕС също мотивира този анализ на клъстерите в България.

SWOT анализът при класификацията на клъстери

Целта на този анализ е да се направи класификация на клъстерите, като се открият основните характеристики на местните производствени системи, сравнени помежду им. Задачите на анализа са да се представят тенденциите в специализацията на икономическите дейности и да се охарактеризират промените в конкурентоспособността на местната икономика.

Клъстерите могат да бъдат класифицирани според основния принцип, по който се обединяват съответните фирми или предприятия в един клъстер: хоризонтална интеграция, вертикална интеграция или организация на базата на обща териториална цялост. В България клъстерите, изградени на хоризонтален принцип, са много малко. Прилагането на вертикалния принцип не е нова тенденция и е типично за унаследените от миналото производствени системи със специфична продуктова специализация. Няма много данни за създаване на нови клъстери на този принцип, независимо че това е част от целите на някои проекти, финансирани от ЕС, в областта на увеличаване на конкурентоспособността на предприятията чрез задълбочаване на производствената и технологичната специализация.

Анализът на съществуващите клъстери се извършва въз основа на данните за концентрацията на предприятия в отделни отрасли и за връзките и зависимостите между предприятията в местните производствени системи. Основната цел на очертаването на местните производствени системи се постига по-добре чрез предложението от нас подход, с чиято помощ могат да се преодолеят ограниченията и недостатъците на показателя "регистрирани фирми, функциониращи на регионално и общинско ниво". Освен това в нашия анализ представяме основните характеристики на местните производствени системи в България, доколкото съществуването им може да бъде доказано чрез показателя за концентрация на сектори в регионите, както и посредством други тенденции на регионалното развитие, свързани с взаимното допълване на предприятията.

Прилагането на SWOT анализ е важно за сравняване на конкурентния потенциал на устойчивите региони. Според изрично дефинираното си значение терминът “клъстър” досега не е бил свързан с региони и не е включвал нито по-общоикономическото развитие, нито подходите на регионалната политика. Той се е разбирал в контекста на политиката за конкурентоспособност. Клъстърите обаче са важни за регионите като източник на възможности за изграждане на фирми с добавена стойност от установените междуфирмени връзки, търгуеми изделия и услуги, заетост, доходи и пазари. Насочването на вниманието към създаването на клъстъри и тяхното функциониране може да допринесе за разкриването на инструменти за регионално развитие с широк обхват от възможности, ако спецификата на техните предимства се разглежда като успешна.

Въз основа на класификацията на местните производствени системи можем да определим следните видове развитие на клъстъри в регионите на България:

- Местни производствени системи на базата на моноспециализация в даден сектор (или подсектор, или отрасъл), които са както моноцентрични, така и полицентрични градски или смесени мрежи в градовете и селата. В редица области наличието на повече от две-три предприятия в даден подсектор на определен отрасъл стимулира инициативи за подобряване на качеството на производството чрез конкуренция. Демонополизацията и приватизацията на държавните предприятия насърчават деконцентрацията по отрасли на местно равнище. Такъв е случаят с клъстърите в туризма, транспорта и други услуги, както и в клъстърите на центровете за образователни и информационни услуги.

- В редица селски и градски центрове още през периода на централното планиране са били изградени местни производствени системи в земеделието и хранително-преработвателната промишленост поради наличието на сравнителни природни предимства или с цел създаване на възможности за трудова заетост в някои области в България. Такъв вид системи има в области и общини в Северозападна, Централно източна, Югозападна и Югоизточна България (NUTS 2 и NUTS 3).

У нас тютюневата и нефтопреработвателната промишленост, корабостроенето, цветната металургия, планинският и морският туризъм са изградени като основна специализация на съответните региони чрез подобряване на секторния състав на икономическите им дейности. Тези местни производствени системи са допринесли за развитието на градски или смесени мрежи в градовете и селата като част от индустриализацията в страната през следвоенния период до началото на прехода. Прекратяването на държавната политика на субсидиране на държавните предприятия и на инвестиране в такива системи заедно с бавния напредък на частния сектор и неговото управление са причина за значителен спад в промишлеността и селското стопанство. Пример за това са местните производствени системи в тютюно-

производството и цигарената промишленост - там системата за обществени поръчки за стимулиране на тютюнопроизводителите е изпаднала в криза, която в бъдеще може да засегне тютюневите насаждения поради намаленото им отглеждане вследствие липсата на финансови инициативи.

- Местни производствени системи, които обхващат на регионално ниво дейности на два основни сектора (или подсектора) или дори на всичките три основни сектора. Тук можем да открием 4 области и 14 общини, в които концентрацията на икономически дейности по сектори, отрасли или подотрасли е по-висока от средната за цялата страна.

- Местни производствени системи, които са развити поради наличието на благоприятни дейности по търсене и предлагане, повлияни от някои вътрешни или международни фактори. Още от миналото към тях спадат всички български агломерации в градските и селските райони, облагодетелствани от природните дадености с ресурси като минерали, здравословна природна среда и т.н. Някои от трансграничните региони на страната са разработени като движеща сила за развитието на туризма и търговията. Характерна черта за местните системи в тези региони след периода на прехода е, че те се развиват опортюнистично в една активна, дори агресивна среда. Основните нови местни производствени системи възникват в регион Малко Търново до границата с Турция (тук преобладаващ е клъстър услуги), както и граничните региони с Гърция, Сърбия и Македония.

Изграждането на клъстър се осъществява и по проекти на неправителствени и бизнес-организации, чиито дейности биха могли да допринесат значително за регионалното коопериране на микроравнище. Такова е например споразумението между Българската асоциация на бизнес-клъстър и Клъстър Хаус - национална платформа за развитието на клъстър в гр. Ниш, Сърбия. Тези клъстър задълбочават обмена на опит и добри практики помежду си, в резултат от което през 2013 г. въз основа на Меморандума за разбирателство започва организацията на IV Балканска черноморска клъстърна конференция „ДНИ НА КЛЪСТЪРИ 2013“ в София.

Конкуренцията е станала неразделна част от местните производствени системи. Това може да бъде важна цел на бъдещото развитие на клъстърите.

Накратко резултатите от SWOT анализа на клъстър могат да се резюмират както следва:

Силни страни

Клъстър са създадени в региони с висока концентрация на някои от основните сектори (или подсектори) на икономически дейности. Зависимостта между някои сектори, подсектори и свързаните с тях дейности е от особено значение за степента на хоризонталните и вертикалните връзки между фирми и икономически и социално-икономически субекти вътре и извън секторите. Предимствата от прехода към клъстър тип организация и управление са огромни и включват:

Клъстърите в регионалното устойчиво развитие: подходи и политики за прилагането им

- създаване на независимо управление и контрол на неговото функциониране, за да се избегне всякакво несъответствие в производствената или стойностната верига, която е в основата на клъстъра;
- обучение на човешки ресурси и споделяне на добри практики;
- въвеждане на нови бизнес-концепции и практики;
- социална отговорност на политиката на клъстъра към местната общност;
- насърчаване на кооперирането с международната общност и взаимната помощ както в техническо, така и във финансово отношение;
- стимулиране на регионалното сътрудничество и укрепването на собствеността. Публично-частното партньорство би могло да служи за целите на устойчивото развитие, но правните въпроси остават пречка.

Слаби страни

Предизвикателствата за фирмите от клъстъра по време на прехода към нова система на управление са значителни и могат да включват:

- приемане на редица нови закони и регламенти чрез поемане на съответни транзакционни разходи от всички членове на клъстъра;
- оперативни рискове от допълнителни нови аспекти на взаимната зависимост на бизнеса на отделните предприятия;
- финансови рискове, които са по-високи, тъй като зависят от общата дисциплина и ефективност на клъстъра.

Възможности

Потенциалната полза от клъстърите е голяма за техните членове и за публичното им управление и се изразява в:

- по-голяма надеждност при постигане на съответствие със стандартите и изискванията на ЕС;
- по-ниски оперативни разходи;
- откриване на възможности за публични и частни инвестиции в инфраструктурата на основата на интегрирането на взаимните интереси;
- много по-добри възможности за търговия вътре и извън региона, вкл. с производители в него;
- по-ниски цени за крайните потребители.

Заплахи

- Доверието между партньорите е добавена стойност, но тъй като винаги може да бъде застрашено, трябва да се полагат особени грижи за неговото запазване.
- Конкуренцията в рамките на клъстъра може да бъде източник на риск и разногласия. Тя изисква координация и балансиране на взаимните интереси на участниците в клъстъра.
- Общите интереси имат различна цена за всеки от партньорите в клъстъра.

Фактори за развитие на клъстерите

Като основни фактори за развитие на местните производствени системи и клъстери можем да изброим:

Първо, местните производствени системи и клъстерите зависят от наличието на сравнителни относителни предимства. Те се изграждат и се изменят постоянно под натиска на конкуренцията, спрямо която се сдружават на регионално равнище, а не се конкурират. Това мотивира взаимната им заинтересуваност от напредъка на бизнеса, в който участват, чрез подобряване на инфраструктурата, услугите и други дейности от общ интерес.

Въздействието на ценови и неценови фактори за развитие на местните производствени системи и клъстерите подчертава силната им зависимост от пазарната конюнктура. Към ценовите фактори могат да се отнесат например заинтересуваността да се споделят разходите за обучение на персонала с други фирми, участващи в клъстерите. Към неценовите фактори може да се причисли възможността да се споделят технологичен прогрес, знания, опит и ноу-хау в рамките на клъстера при наличието на остра конкуренция в бизнес-средата.

На практика местните производствени системи и клъстерите трябва да си създават нови сравнителни относителни предимства, които надграждат естествените предимства като локация, природни дадености и т.н. Типичен пример в това отношение е клъстер, посветен на туризма и туристическите услуги, за развитието на които България има богати природни дадености и международен престиж. Предприятията, които са движеща сила за новите местни производствени системи (клъстери) от този вид, са главно частните фирми, които са се приспособили най-добре към пазара. Но дори при наличие на благоприятни фактори (както е при клъстерите в туризма) много малко от тези сдружения от фирми се реструктурират по-бързо от останалите местни производствени системи и клъстери. Основната причина е, че няма достатъчна заинтересуваност да се създават предимства чрез и в полза на клъстерите. Главният проблем при клъстерите в сектора „Туризм“ остава вътрешната конкуренция между участниците и големият брой новосъздавани фирми в този бизнес.

Второ, в основата на интегрирането на участниците в клъстера е *потребността от достъп до технологии и модернизация*. На практика клъстерите са важна структура за „дифузия“ на знания и иновации и това е фактор за функционирането им на съвременния етап, който значително повишава значението им в икономиката чрез полезността на ефектите на тяхното въздействие върху бизнес-средата. Стимулирането на клъстерите в България на базата на този фактор би трябвало да се превърне в център на политиките по реформа на образованието, науката и изследванията в тясна връзка с бизнеса и неговата преориентация към иновации.

Трето, фактор за развитието на клъстерите са *частният сектор и предприемачеството*. Преди всичко от тях произтича инициативата за клъстерен модел на сдружаване с цел намаляване на транзакционните разходи за упражняване на бизнеса и постигане на устойчивост при включването солидарно

на пазарите с по-висока конкуренция. Предприятията, които са движеща сила за новите местни производствени системи (клъстъри) от този вид са главно частните фирми, които най-добре са се приспособили към пазара.

Четвърто, модернизацията на фирменото управление е фактор за участие в клъстъри, доколкото споделянето на опит и знания и обучението може да се осъществи в клъстъра по-ефективно и да протича в унисон с промените в бизнес-средата и международната конюнктура. Чрез участие в клъстърите от този вид фирмите усъвършенстват своето управление и маркетинг.

Пето, за сдружаване на фирмите в България в клъстъри допринася намаляващият брой на населението в резултат от отрицателния прираст и значителната емиграция извън страната. Съществените регионални изменения на демографския потенциал също влияят върху разпределението на населението, като тенденцията е към възникване на региони с регресивен демографски репопулационен капацитет. При това положение се отчитат различни степени на проблема. Дванадесет области са изправени пред най-лошата перспектива - обезлюдяване и застаряване на населението. Петнадесет области, вкл. големи градове (Благоевград, Бургас, Варна, Добрич, Кърджали, Пазарджик, Пловдив, Разград, Силистра, Сливен, Смолян, Стара Загора, Хасково, Шумен) имат сравнително по-благоприятна възрастова структура на населението и постоянен потенциал за обновяване на пазара на труда.

Шесто, създаването на заетост е съществен проблем, който винаги има конкретни локални измерения. Безработицата варира в широки граници по региони. Задълбочаващото се различие между София-град и регионите и увеличаващите се дисбаланси в развитието на териториите са фактор, който пряко въздейства върху търсенето на нови, алтернативни подходи за създаване на заетост. Преходът към пазарна икономика е повлиял в различна степен върху някои производства и региони. Намаляването на броя на местните производствени предприятия в България води до разрушаване на производствените системи и до деиндустриализация. Този вид деиндустриализация не е просто типичния упадък на старите индустрии под технологичния натиск на вътрешната и международната конкуренция, а се дължи и на липса на инвестиции, изпадане на предприятията в несъстоятелност, както и на кризата в тяхното производство и продажби и неадекватното управление на бившите държавни предприятия.

Седмо, недостигът на инвестиции и свиването на инвестиционната активност са проблем за развитието на локалната производствена система. Чрез клъстърите участващите фирми се интегрират по отношение на евентуални общи проекти и привличането на външни инвеститори. Степента на междуфирмена задлъжнялост е показателна за наличието на неблагоприятни тенденции във финансовото положение на технологично и икономически взаимозависими компании. Основен проблем от въвеждането на валутния борд в България през 1997 г. досега остава строгото регулиране на изискванията за допълнителна гаранция, което е пречка за достъпа до кредити за повечето малки и средни фирми.

Осмо, изграждането на институционална и правна инфраструктура за насърчаване на бизнеса е сериозна задача, която предстои да бъде решена в бъдеще. Прилагането на многобройни административни и лицензионни режими (над 500) създава проблеми за местната производствена система, тъй като бариерите трудно се преодоляват от средните предприятия. Лицензионните режими са неразделна част от провежданите реформи в публичната администрация и управлението на общественния сектор, целящи подобряването на административния капацитет и институционалната политика.

Клъстърни политики

Политиките за развитие и стимулиране на клъстерите се базират на принципа, че предприемачеството и инициативата на микроравнище имат най-голямо значение за организирането на бизнес-сдруженията, от чието консолидиране по съвместен интерес зависи създаването и функционирането на клъстера. В този смисъл *традиционната представа за целите на политиката за стимулиране на клъстър* може да се илюстрира с модела на клъстър, разработен от Майкъл Портър и неговия екип под формата на „четири-върховия диамант“. Моделът включва: (1) фирмената структура и конкуренцията; (2) местното търсене; (3) свързаните и подпомагащите индустрии; (4) „факторните условия“, дефинирани като умения, инфраструктура, НРД, капитал и др. Подкрепата на клъстерите с този тип традиционни политики обхваща мерки и дейности, които с участието на публичните власти и бизнеса на регионално или фирмено равнище засягат всички елементи на инфраструктурата на клъстера. През последните 10 години клъстерите в развитите страни се насочват главно към политики, които подкрепят инфраструктурата, от която се нуждае бизнесът (например транспорт, инженерство, пътища, човешки ресурси).

На съвременния етап обаче политиките и стратегиите за подкрепа на клъстърите неизбежно се изменят. Поради високата конкуренцията на международните и вътрешните пазари вниманието се концентрира върху *политики за стимулиране на клъстърите най-вече в иновациите и социалната икономика с оглед на очакваните обратни ефекти*. При такава постановка новите публични политики за стимулиране на клъстърите се насочват към по-добър избор на области за публични инвестиции и за подкрепа на клъстърите, както и към засилване на връзката между бизнеса, приложните и фундаментални изследвания и внедряването на иновациите. При новия подход съществено значение има синергията на различни видове политики, които могат да подпомагат фирмите, заетостта и иновативния растеж чрез внедряване на иновации и инвестиции в тях.

Предприятията в даден клъстър изграждат мрежа от своите компетенции и потенциал, съвместно създават продукти и вземат гъвкави решения, които да отговарят бързо на потребностите на международните пазари. Унифицирането на средствата за комуникация на фирмите осигурява не само по-евтин достъп до суровини, енергия и субсидии, но преди всичко подпомага въвеждането на по-специални и приложни научни изследвания, изграждането на центрове за квалификация и обучение и интегрирането на участниците в мрежи за иновации и развитие.

Новият подход към обществени политики за клъстъри признава тяхното значение за улесняване на работата в мрежа между различните социални участници в създаването, предаването и прилагането на знанията. Важно е да се подчертае, че нараства ролята на публичния сектор в създаването на среда, в която клъстърите могат да се развиват, например чрез:

- подкрепа за сътрудничеството между изследователски институти, образователни организации и клъстъри, по-специално чрез създаване на съвместни центрове за специализирано обучение и/или стартиране на публично-частни инициативи в научноизследователската и развойната дейност;
- улесняване на координацията в рамките на клъстъра и с други клъстъри, както и отношенията между клъстърите и публичната администрация;
- ясно определяне ролята на държавните институции за изграждане и развитие на клъстъри;
- опростяване на административните процедури и формиране на открити обществени инициативи за подпомагане на регионалното развитие и конкурентоспособността на предприятията.

Подкрепяни от политика от традиционен тип досега, клъстърите, създадени в България, прилагат модел на класическата пирамидална клъстърна група от взаимосвързани, експорноориентирани промишлени предприятия в рамките на клъстъра. При такъв подход определящо значение за политиката за подкрепа на конкурентните клъстъри има степента на наличната и желаната взаимообвързаност на дадена група от фирми, заинтересувани на базата на стабилни правни основи да споделят заедно предимствата на мрежата, която създават. Целта е

да се постигне прираст на добавена стойност и по-ефективно оползотворяване на материалните и човешките ресурси, с които разполага клъстерът.

Инициативата за формиране на клъстери в България произтича почти в равни части от бизнеса и от държавата. В повечето случаи обаче най-важните участници в нейното изграждане и управление са компаниите. Положителното е, че от 2004 г. държавата и бизнесът имат заинтересувано участие в създаването и осъществяването на споделена рамкова програма за конкурентоспособност. Разбирането, че клъстерната политика се основава на публично-частното партньорство и в този смисъл държавата трябва да участва с подкрепящи бизнеса политики е осъзната потребност, която предстои и занапред да стимулира търсенето на по-добре таргетирани политики и съвместни дейности на бизнеса и държавните институции.

Участието на България в програмите на ЕС за повишаване на конкурентоспособността на предприятията открива възможности за нови тип публична политика, която ще се базира на създаването, трансфера и прилагането на знания и внедряването на иновации. Интересите на различните основатели на клъстери ще изискват нов тип управление. Макар че в България такива формирания се изграждат вече от няколко години, все още процесът е на много ранен етап и не може да се каже, че са създадени условия за тяхното устойчиво развитие, както и че идеята за този модел е популяризирана в достатъчна степен сред бизнеса и обществеността.

С чуждестранната подкрепа на USAID и GTZ през 2001 и 2002 г. у нас са проведени редица проучвания, които откриват потенциал за успешното развитие на бизнес-мрежи и клъстери в редица сектори на икономиката. Държавата признава клъстерите като инструмент за потенциално бързо икономическо развитие и започва да ги стимулира. Изработена е национална политика за клъстерно развитие и е отпусната финансова и методологична помощ за съществуващите и потенциалните клъстери.

По програма ФАР са финансирани две грантови програми за клъстери на Министерството на икономиката, енергетиката и туризма: първата - „Въвеждане на клъстерен подход и създаване на клъстерен модел”, приключва успешно през 2006 г. с разработване на Национална стратегия за клъстерно развитие, План за действие за изпълнение на стратегията и консултантска и инвестиционна помощ за два пилотни клъстера, които са избрани сред 40 съществуващи или новообразувани клъстери, класифицирани като подходящи за държавна помощ. По втория проект от 2007 до 2009 г. са подкрепени десет клъстера.

Един от най-динамичните сектори на българската икономика е секторът „Информационни и комуникационни технологии” (ИКТ). През 2004 г. с финансовата помощ на USAID е създаден българският ИКТ клъстер. След многогодишно действие и развитие организацията печели водещата роля в напредъка и управлението на клъстери в България, особено в областта на ИКТ. През последните 3 години с усилията на този клъстер са създадени два клъстера, които получават методична и оперативна помощ: *Българският*

клъстър „Телекомуникации“ (БКТ), създаден в началото на 2008 г. по програмата на ФАР „Създаване на телекомуникационен клъстър и развитие на устойчива клъстър стратегия“, и клъстър „Микроелектроника и свързаните с нея системи“, създаден в началото на 2010 г. от 6 компании и 3 университета. ИКТ клъстърът оказва методична помощ за изграждане на ИКТ клъстър – Варна и е един от съучредителите и движеща сила на Асоциацията на бизнес-клъстърите в България.

Положителен е примерът на *индустриален клъстър „Средногорие мед“*. Той е създаден през 2005 г. и обхваща четирите големи предприятия за добив и преработка на руди и цветни метали от района на Централното Средногорие – „Юмикор мед“ АД, „Асарел Медет“ АД, „Челопеч Майнинг“ ЕАД и „Елаците мед“ АД. Към клъстъра са привлечени фирми и организации, които обслужват промишлените производства. Партньори в учредяването му са общо 14 организации, фирми и институции, сред които 5 общини и 2 областни администрации. Новоучреденият клъстър се възползва от възможностите, които дава проектът по програма ФАР за повишаване на конкурентоспособността на българската икономика на стойност 30 млн. EUR. За първи път средствата са предвидени не за техническа помощ, а отиват директно като грантове в българските предприятия.

За по-нататъшното развитие на клъстърите допринася и активността на ниво държавно управление. МИЕТ разработва и стимулира клъстърите в сектора „Дърводобив - преработка - производство на мебели“ за всички общини на България, анализирайки възможностите за формиране на клъстър по веригата „дърводобив - преработка - производство на мебели“ в цялата страна. Изследвани са всички фирми, опериращи в тези сектори на територията на всички общини и области по райони за планиране (МИЕТ, 2011).

Сред основните недостатъци на клъстърите у нас досега могат да се посочат преди всичко тяхната формализация по традиционния модел и незадоволителната високостепенност на публичните институции при създаването с публични средства клъстърите. Клъстърите са изградени в отговор на обявени конкурсни процедури по различни програми, а не за решаване на конкретни проблеми на предприятията, които ги съставят. Не са конкретизирани целите, които трябва да се реализират в съвместната им дейност, а връзките на клъстърите с науката са слаби. Във връзка с това е необходимо да се вземе предвид, че в рамките на европейските институции вече се подкрепя становището, че клъстърите не би трябвало да се поддържат самоцелно и формално като средство за изпълнение на програми.

Недостатъчни са и популяризирането на българските клъстърите в чужбина, както и обвързаността им с регионите, провеждането на обучения, информираността на предприятията за ползите от съществуването на клъстърите и засилването на мотивацията. В резултат създадените клъстърите се оказват в по-малка степен гъвкави и адаптивни към бързо променящата се среда.

Фокусът на публичната политиката трябва да бъде насочен към надграждане и да възпроизвеждане на съвременни иновативни модели на клъстърри. Успехът на дейността им ще зависи силно от степента на прилаганите знания, иновационна активност и ноу-хау. Във връзка с това предизвикателствата пред интегрирането на *развитието на бизнеса и науката* са съществени и се нуждаят от нови подходи на целенасочена публична политика. В подкрепа на изследователските и приложните изследвания на БАН и университетската наука и чрез по-добра координация на усилията си за съгласуване на стимулите за всички участници в националната иновационна система правителството може да насърчава синергичното сътрудничество между научните изследвания, формирането на човешки капитал и бизнеса, което ще допринесе чувствително за прехода на страната към икономика на знанието.

Чуждестранните инвестиции като нова движеща сила за създаване на клъстърри

Преките чуждестранни инвестиции са важен фактор за изграждане на нови местни производствени системи. В зависимост от големината, времето на идването им в страната и следваните стратегии чуждестранните инвеститори могат да бъдат групирани, както следва:

- транснационални, имащи за цел развитие, консолидиране и защита на своите позиции и предимства в рамките на международен олигопол;
- компании-“последователи”, стремящи се да подобрят общите си позиции, като се възползват от специфичните възможности, които се откриват на българския пазар;
- големи групи или МСП, установени на пазара, със стабилни позиции и разработени международни търговски контакти.

Транснационалните инвеститори обикновено участват в приватизацията, като първите им стъпки са в резултат от глобалната стратегия на транснационалните компании да си осигурят място на източноевропейските пазари. По такъв начин белгийската фирма „Amilum of Tate & Lyle” (от групата „Sara Lee”) придобива завода за царевица (Разград), „Kraft Jacob Suchard” закупува „Република” (Своге), „Danone” – „Сердика” (София), и т.н.

При тази категория инвеститори има и *“смесени” стратегии* – участие в приватизацията и инвестиции “на зелено”. Добър пример в това отношение са „Shell” и „Macdonald’s”.

Към *втората група* на т.нар. “последователи” се отнасят главно компании от съседните страни, например от Гърция. Сравнително неконкурентоспособни на европейските пазари, те откриват значителни възможности за разширение в България.

Илюстрация за *третата група* е компанията „Dow Chemicals”, която има дългогодишно сътрудничество с български фирми. Тя е акционер в смесеното предприятие „ХИМТРЕЙД”, създадено в миналото, и има представи-

телства в много страни от Централна и Източна Европа – Словакия, Унгария, Полша. Участието на средно голямото предприятие от Германия „Вук Gulden“ в смесеното дружество с Медицинска академия „MEDABYK“ е по-различно. За разлика от „Dow Chemicals“ тази компания не е „лидер“ и не търси ниши на българския пазар.

Създаването на клъстър обаче очевидно не е основната мотивация на чуждестранните инвеститори в България. Както се посочва в проучвания, засягащи този проблем, те се стремят към осъществяването на следните по-важни цели:

- проникване на българския пазар и консолидиране на позицията им преди навлизане на други конкуренти. За тях трудностите на българските предприятия и ниският потенциал на конкуренцията са привлекателни фактори и дават възможност за извличане на големи печалби;

- инвестиции за проникване на съседни пазари (най-вероятно такъв е характерът на инвестициите в циментовата промишленост);

- засилване на позициите на инвеститора поради сравнително евтина работна ръка и ресурси в България („Solvey“, „Union-Miniere“, „Navan“ и др.).

Според инвеститорите, които работят в България след 1995 г., инвестициите са от следните видове:

- инвестиции като реакция на конкуренцията с цел постигане на по-висока конкурентоспособност чрез по-ниски разходи;

- инвестиции в търсене на пазари;

- инвестиции на базата на технологични предимства.

Най-критични и възискателни към разрешаването на проблемите на институционалните структури и правното им третиране в страната са големите инвеститори в промишлеността. Независимо от опитите за насърчаване на клъстърите в промишлените предприятия сегментацията на определени отрасли или сектори остава висока поради прехода и разрушителната сила на политиката, която не успя да реформира някои от големите държавни индустриални обединения (холдинги). Естествените сили на агломерация за привличане на инвестиции и други активи също не проработиха.

Клъстърите могат да компенсират някои от тези недостатъци, създавайки по-здрави връзки с други клъстър, които имат допълващи силни страни. Промежите в глобалната икономическа среда също увеличават значението на връзките между клъстърите. Тъй като фирмите интернационализират своите дейности, е много важно клъстърните инициативи и организациите, които ги подкрепят, също да се интернационализират.

Независимо че клъстърните фирми и организации се конкурират, особено принадлежащите към един и същ сектор на дейности, има много причини, поради които едновременно с това те трябва да осъществяват и сътрудничество помежду си. По-нататъшното укрепване на клъстърните постижения би могло да се постигне чрез транснационално клъстърно сътрудничество на ниво бизнес, чрез обмен на знания, пазарни проучвания и квали-

фициран персонал, чрез осигуряване на взаимен достъп до научноизследователски и тестови центрове и разработване на нови и по-добри услуги за клъстерните фирми. Всичко това ще допринесе за създаване на общоевропейско научноизследователско и иновативно пространство.

Европейските фирми са отворени за коопериране с първокласни научни центрове както в Европа, така и извън нея, което е предпоставка за възникване и разрастване на клъстери от световна класа. Това ще спомогне и за запазване на конкурентоспособността на разширяващата се глобална бизнес-среда. Клъстерното коопериране може да допринесе и за успешното прилагане на общите визии за стратегическите научноизследователски програми, разработвани от европейските технологични платформи. Следващото поколение на клъстерните инициативи на ЕС (по програма Europe INNOVA TM, региони на знанието, целта на действащата кохезионна политика за европейско териториално сътрудничество) биха могли да бъдат подходящи за засилване на клъстерното взаимодействие в рамките на ЕС чрез взаимна подкрепа. Те ще допринесат за създаване на клъстери от световна класа в Европа, особено в области с висок иновативен потенциал, например подкрепите по инициативата за водещите пазари, морския сектор и т.н. (ЕС, 2007). Успешните и подходящи средства и инструменти, разработени и изпитани чрез тези нови клъстерни партньорства, ще бъдат интегрирани и уеднаквени в най-голяма степен в новата европейска мрежа на предприятията.

*

Усилията на регионално, национално и европейско ниво би трябвало да улеснят създаването на по-тесни и по-ефикасни връзки между клъстерите, както и с водещи научноизследователски институти в Европа и по света. Същевременно клъстерните организации трябва да подобрят своите услуги за подкрепа и да интегрират по-добре иновативните МСП в клъстери.

Главните институции, организации или лица, които могат да подкрепят индустриалното развитие на регионите са представителите на предприятия от публичния и частния сектор, които работят на регионално ниво, както и регионални сдружения и държавни агенции. Те биха могли да насърчават подобри инициативи за инвестиционни проекти и да осигуряват подкрепата за тези проекти, за да получат финансиране в страната и чужбина. Препоръчително е правителството да започне да провежда нова индустриална политика, която да акцентира върху ролята на клъстерите, тъй като периодът на прехода показва невъзможността на бившите управляващи да предприемат индустриална стратегия в полза на устойчивото икономическо развитие.

Европейският съюз провежда политика, ориентирана към стимулиране на клъстерите и тяхното интернационализиране. В позицията на европейските институции обаче се изтъква, че отговорността за преодоляване на слабостите на пазара се носи главно от държавите-членки и регионите (Committee of the Regions..., 2012). ЕС може да окаже помощ в някои области, като насърчава

добрите практики, гарантира ефективното функциониране на Единния пазар и подобрява условията на бизнес-средата, така че предприятията, вкл. и МСП, да могат да се конкурират устойчиво в световен мащаб (Spadmin, 2013).

Клъстърите играят важна роля за създаване на конкурентоспособност, иновации и работни места в ЕС. За да извлече максимална полза от тях обаче Съюзът трябва да увеличи своята подкрепа за страните-членки и региони, насърчавайки постиженията на всички нива, както и сътрудничеството в рамките на ЕС, и да се стреми към създаването на повече клъстъри от световна класа (ЕС, 2012). Клъстърите могат да станат изгодни като връзки - благодарение на своята отвореност, гъвкавост и привлекателност те могат да създадат устойчиви бизнес-мрежи в целия свят.

Предложенията за новия програмен период допълват предишните инициативи в рамките на стратегия „Европа 2020“. В тях се признава ролята на МСП в икономическата система на ЕС, като се отчитат слабостите и нестабилността в работната им среда, които биха могли да забавят и дори да ограничат развитието на предприятията и укрепването на тяхната конкурентоспособност (ЕС, 2012). Предстоящото създаване на Програма на ЕС за конкурентоспособност на предприятията и за малките и средните фирми (2014-2020 г.) допълва предишни инициативи на ЕС в рамките на стратегия „Европа 2020“ като ангажимент за признаване на конкурентоспособността като основен и водещ фактор за гарантирането на устойчив икономически растеж и разкриването на повече работни места (ЕС, 2012).

Използвана литература:

Изпълнителна агенция за насърчване на малките и средните предприятия (2012). Анализ на състоянието и факторите за развитие на МСП – актуализация 2012.

МИЕТ (2011). Възможности за прилагане на клъстърна политика в сектор "Дърводобив, дървопреработка, производство на мебели), <http://www.mi.government.bg/bg/themes/vazmojnosti-za-prilagane-na-klasterna-politika-v-sektor-darvodobiv-darvoprerabotka-proizvodstvo-n-571-331.html>

Bailey, D., L. De Propris, R. Sugden and J. R. Wilson (2006). Public policy for economic competitiveness: an analytical framework and a research agenda. - International Review of Applied Economics, 20(5), p. 555-572.

Bateman, M. (2000). Neo-liberalism, SME development and the Role of Business Support in the Transition Countries of Central and Eastern Europe. – In: Small Business economics. Kluwer Academic Publishers, 14, p. 275-298.

Besley, T., M. Dewatripont and S. Guriev (2010). Transition and Transition Impact, Report for the EBRD's Office of the Chief Economist: A review of the concept and implications for the EBRD, 30 p.

Cowling, K. and R. Sugden (1999). The wealth of localities, regions and nations; developing multinational economies. - New Political Economy, 4(3), p. 361-378.

Krugman, P. (1991). Increasing returns and economic geography. - Journal of Political Economy, 99, p. 483–499.

Krugman, P. (1991). Geography and Trade. Cambridge, MA: MIT Press.

Piore, M. J. and Ch.F. Sabel (1984). The Second Industrial Divide: Possibilities for Prosperity. New York: Basic Books. p. 17

Pitelis, Chr., R. Sugden, J. Wilson (2006). Clusters and Globalisation: The Development of Urban and Regional Economies (R. Sugden, J. Wilson eds.). Edward Elgar, September.

Pitelis, C. (1998). Productivity, competitiveness and convergence in the global economy: the role of industrial policy and institutions. Judge Institute of Management, Cambridge University, Research Paper N 1998/4.

Porter, M. (1990). The Competitive Advantage of Nations. New York: The Free Press.

Porter, M. (1998). Clusters and the New Economics of Competition.

Saxenian, A. (1994). Regional Advantage: Culture and Competition in Silicon Valley and Route 128. Cambridge, MA: Harvard University Press

Simpson, W. (1990) Starting even? Job mobility and the wage gap between young single males and females. - Applied Economics, 22, p. 723-737.

Committee of the Regions (2012). Opinion on the Programme for the Competitiveness of the enterprises and small and medium size enterprises (2014 - 2020), 2012/C391/08, <http://eurlex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2012:391:0037:0048:BG:PDF>

EC (2008). Towards world-class clusters in the European Union: Implementing the broad-based innovation strategy {SEC(2008) 2637} Commission of the European Communities, Brussels, 5.11.2008 COM(2008) 652.

EC (2012). European programme for modernization of the high education, http://europa.eu.rapid/press/releases/Action_1043&format

EC (2007). Commission Communication “A lead market initiative for Europe”, COM(2007) 860 final, at: <http://ec.europa.eu/enterprise/leadmarket/leadmarket.htm>

EC (2007). “Blue Book”. COM(2007) 575, 10.10.2007.

Spadmin (2013). Innovation performance and clusters - A dynamic capability perspective on regional technology clusters, 24/04/2013, <http://cor.europa.eu/en/takepart/thesis/Documents/df50e5f4-be39-4998-85f8-6c46440bc36c.pdf>

12.VI.2013 г.